

УДК 159.9

ДУХОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Донець С.І., аспірант
кафедри психології

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

У статті проаналізовано основні підходи до розуміння феномена духовності особистості. Наголошується на необхідності обґрунтування та систематизації наукових уявлень із цього питання. Пропонуються три рівні його (питання) осмислення: релігійний, світський і науковий.

Ключові слова: *дух, духовність, релігійна духовність, світська духовність, наукова духовність.*

В статье проанализированы основные подходы к пониманию феномена духовности личности. Актуализируется внимание на необходимости обоснования и систематизации научных представлений по этому вопросу. Предлагаются три уровня его (вопроса) осмысления: религиозный, светский и научный.

Ключевые слова: *дух, духовность, религиозная духовность, светская духовность, научная духовность.*

Donets S.I. SPIRITUALITY OF PERSONALITY: PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF THEORETICAL COMPREHENSION

The article is dedicated to analysis the main approaches to understanding phenomenon of spirituality of personality. The necessity for substantiation and regimentation scientific views on this issue is paid attention. Three levels of its explanation are defined: religious, secular and scientific.

Key words: *spirit, spirituality, religious spirituality, secular spirituality, scientific spirituality.*

Постановка проблеми. У часи високих технологій, стрімкого технічного прогресу, відкритого доступу до інформаційних ресурсів, значних можливостей для самоосвіти, розвитку та самовдосконалення особистості світ потерпає від тероризму, жорстокості, воєн, збройних конфліктів, зниження цінності людського життя, недбало, байдужого ставлення до всього живого і планети загалом. В умовах урбанізованого суспільства спостерігаємо високі показники невротизму, стресу й депресії, стають статистично значимими самогубства. Глобальні деструктивні трансформації настільки взаємопов'язані з негативними особистісними змінами, що важко однозначно стверджувати про першопричини критичного стану людства.

Вірогідно, що це спричинене зміною ціннісних орієнтацій як окремо взятої людини, так і суспільства загалом, порушеннями гармонії фізичного, психічного та духовного рівнів функціонування. Тому сьогодні проблема духовності як ніколи вимагає нових наукових пошуків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Духовна проблематика все частіше постає в працях сучасних науковців-психологів: В.Ф. Барановський «Духовність личности: социальный механизм развития» (1995), О.М. Олексюк «Формування духовного потенціалу студентської молоді» (1996), Е.О. Помиткін «Психологія духовно-

го розвитку особистості» (2007), О.П. Колісник «Психологія духовного саморозвитку особистості» (2007), А.І. Корецька «Соціально-освітні чинники духовності» (2009), О.І. Климишин «Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід» (2010), М.В. Савчин «Духовний потенціал людини» (2010), М.Й. Боришевський, О.В. Шевченко, Н.Д. Володарська та ін.; за загальною редакцією М.Й. Боришевського «Психологічні закономірності розвитку духовності особистості» (2011), С.О. Ставицька «Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці» (2011), М.Й. Боришевський «Виховання духовності особистості» (2013) та ін.

Безперечно, ця сфера наукового пошуку досить суперечлива, неоднозначна і складна в теоретико-методологічному плані. Проте останнім часом спостерігаються тенденції до систематизації, упорядкування й уніфікації накопиченого теоретичного масиву інформації (Я.М. Бугерко, О.Ю. Головіна, Т.В. Костюк, М. Пірен, І.С. Пічугіна, I. Ammondson, D. Geigle, L.W. Fry, D. Lukoff, R. Pilato, K.I. Pargament, S. Scammell). Водночас прикладні дослідження залишаються менш популярними серед науковців (В.В. Антоненко, Н.Д. Володарська, В.В. Козлов, Л.І. Пилипенко, О.І. Пенькова, Е.О. Помиткін, С.О. Ставицька, О.В. Шевченко, В.М. Яблонська, J.J. Exline, J.V. Grubbs, K.I. Pargament, J.A. Wilt). Аналіз публіка-

цій закордонних колег указує на їх більшу зацікавленість прикладними аспектами духовності з метою психотерапевтичної допомоги, однак вони часто ототожнюють духовність і релігійність [7; 8; 9].

Постановка завдання. Незважаючи на популярність, що зростає, у психологічних наукових пошуках означеної проблеми, не існує єдиного чітко структурованого теоретико-методологічного підходу до її вивчення і трактування, що є вагомою перешкодою для експериментальних і прикладних досліджень. Тому постає потреба глибокого аналізу, структурування, упорядкування та систематизації наявних знань і підходів до проблеми духовності особистості (в тому числі в конкретному віковому періоді).

Виклад основного матеріалу дослідження. Я.М. Бугерко в контексті аналізу історичного розгортання наукових знань пропонує п'ять підходів до розуміння духовності: 1) *натуралістичний* (природа розглядалась як єдиний універсальний принцип пояснення всього суцього, в тому числі й надприродного); 2) *метафізичний* (духовний пошук пов'язували зі спрямованістю до абсолютних трансцендентних цінностей, не пов'язаних безпосередньо з предметно-перетворювальною активністю людини); 3) *соціально-філософський* (людина розглядається в єдності з культурно-історичним світом); 4) *духовно-антропологічний* (розглядає людину з позиції поєднання з Абсолютом); 5) *ноологічний* (ноосфера людини описується спектром розумово-духовних (уява, інтуїція, розум), морально-духовних (воля, совість, віра) та естетично-духовних понять (любов, радість, надія)).

Водночас Е.О. Помиткін розглядає два основні підходи до вивчення цього питання: 1) *змістовий* (духовність визначається смислотворчими й ціннісними категоріями світського (Краса, Добро, Істина) або релігійного (віра в Бога, надія на спасіння, покаяння тощо) характеру); 2) *функціональний* (духовність характеризується ієрархічною домінантністю розвинених вищих психічних функцій особистості (свідомість, самосвідомість, воля)).

Схожу точку зору знаходимо в дослідженнях І.М. Ільчової, де духовність розподіляється на: 1) *релігійну* (визначальними чинниками є віра в Бога, релігійне регулювання людської поведінки, дотримання моральних основ духовного життя); 2) *світську* (ідеї цінності людського життя, достоїнства, честі, мудрості). Їх об'єднує вихід за межі егоїстичних інтересів людини (надіндивідуальні цінності). Крім того, пропонуються

три рівні духовності: 1) *загальнофілософський* (духовність як відображення ідеального в контексті власної життєдіяльності); 2) *спеціально-психологічний* (духовність як відображально-інформаційна, сутнісно-потенційна та функціонально-динамічна якість суб'єкта, що виявляється у відображенні екзистенційних цінностей людства в рамках власного життя й реалізує себе в пошуках смислу, самоактуалізації та відповідальності як життєвої необхідності); 3) *конкретно-психологічний* (характеризує духовність як усвідомлену потребу самопізнання).

На переконання В.В. Знакова, релігійний і науковий підходи в пізнанні духовності є принципово різними шляхами, бо головні джерела духу наука шукає в людині, а релігія – у божественному.

Цікавою є позиція І.М. Бондаревич, згідно з якою структурними рівнями світової філософської думки про духовність варто вважати: 1) духовність людини (особистості); 2) духовність спільноти (суспільства, народу, етносу, людства); 3) духовність екзистенційну (цінності віри, любові, гуманізму).

Отже, класифікувати чи систематизувати наукові уявлення про духовність досить складно. Водночас саме аналіз і виокремлення напрямів розуміння духовності особистості значно полегшує подальший теоретико-методологічний пошук у цьому напрямі.

Отже, проведений оглядово-критичний аналіз наукових уявлень про духовність особистості дав змогу виокремити три основні її типи: 1) *науковий* (пояснення феномена ґрунтується на теоретико-емпіричних дослідженнях); 2) *світський* (розуміння явища на рівні повсякденності); 3) *релігійний* (трактування поняття через призму віросповідання) (рис. 1).

Аналіз духовності як релігійного явища найчастіше зводиться до християнських уявлень про триєдиність людини як «тіла-душі-духу», які у своїй єдності визначають її трансцендентальну універсальність і доцільність існування одухотвореної істоти.

Релігійне тлумачення духовності простежується в працях філософів, мислителів і науковців різних часів. Зокрема, в роботах Плотіна «Дух» представлений як особиста Воля Творця, духовність – як існування духу в людині, а свідомість – як вторинне відображення несвідомого життя людини в Богові, тобто переживання першого рівня духовного («божественної простоти») у психіці людини.

У християнській філософії «Дух» виступає як божественне начало буття всього суцього, як Воля Творця, як божественний

Абсолют, як вища істина, благо і краса. Людина постає тепер не у двох вимірах – «тіло» й «душа» («розум» і «почуття»), а в трьох – «тіло», «душа», «дух», де останній – причетність до Божественного через віру, відкритість людини до слова та Божественної мудрості, набуття нової духовної сили. Духовність пов'язують із любов'ю. Вона досягалась смиренним серцем і чистотою помыслів.

У християнському гуманізмі духовність розглядалася як поєднання з Богом і відкриття Божественної сутності в надрах власної душі. Попри різноманітні підходи до цієї проблеми, їх спільною ідеєю стала божественність походження людини, втілення в ній Трійці та повернення до Бога як до смислу життя.

Божественне розуміння моральності в Київській Русі розкривається в низці творів: «Киево-Печерський патерик», спадщині Феодосія Печерського, «Повчанні» Володимира Мономаха тощо. В «Алфавіті духовному» І. Копинського наголошується на необхідності пізнання людиною свого внутрішнього світу задля пізнання Бога і єдності з ним. Подальший процес осмислення духовності, зокрема, через Бога пов'язаний з іменами М.І. Костомарова, П.О. Куліша, Т.Г. Шевченка.

У «Книзі буття українського народу» М.І. Костомарова розкривається ідея реального сприйняття найвищого прояву Бога, на яке здатний український народ, основою якого є істинна віра та внутрішня глибина духу українців. На думку П.О. Куліша, люди-

на може спілкуватися з Богом тільки в глибині серця, де панує божественність.

Своєрідне тлумачення духовних принципів моральності отримало продовження у творчості П.Д. Юркевича. Моральні установки людина сприймає як Божі заповіді, і це визначається голосом совісті. Філософ зазначає, що людина не завжди здатна пробудити в собі моральну свідомість і обрати найбільш достойний і досконалий спосіб життя, який приводить до віри в Бога.

Езотеричні вчення поєднують у собі східні філософсько-релігійні підходи до розуміння змісту речей. Перші уявлення про матеріальну й духовну енергію, про тонкі тіла людини, структуру свідомості знаходимо у Ведах, де кожна жива істота розглядається як нематеріальна (духовна) субстанція, що знаходиться в матеріальній оболонці тіла. Воно, у свою чергу, поєднує в собі грубе фізичне (складається з п'яти елементів: землі, води, вогню, повітря, ефіру) і тонке (розум, інтелект, несправжнє ЕґО).

На основі Вед в Індії виникла Йога як система практичного самовдосконалення тіла, душі та духу людини. Вона базується на законі всесвітньої гармонії (карми, реінкарнації, свободи волі) і поділяється на п'ять рівнів залежно від здібностей людини, рівня її духовного розвитку.

Цікавою із цього приводу є точка зору О.П. Блаватської на сенс життя, який вона визначала через удосконалення людського духу шляхом пізнання законів Всесвіту, а також психічного, фізичного розвитку людини, досягнення гармонії божествен-

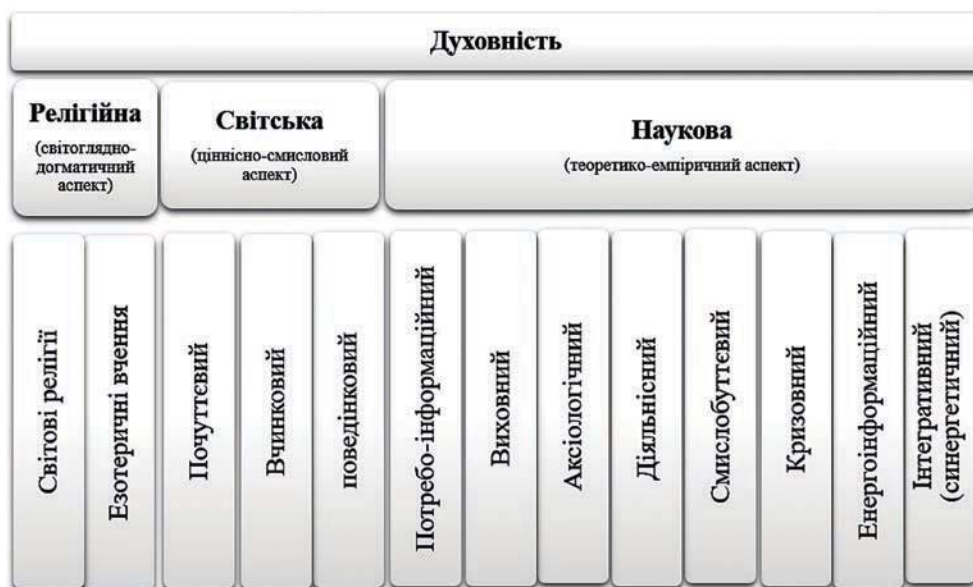

Рис. 1. Основні підходи до розуміння духовності особистості на сучасному етапі

ного та людського в ній. На переконання авторки, на сучасному етапі людина повністю свідомо лише у фізичному плані, водночас астральних і ментальних плодів життя вона не усвідомлює.

Синтезом мудрості Сходу з науковими досягненнями Заходу вважається морально-духовне учіння – Агні-йога (Жива Етика) (О.І. Реріх і М.К. Реріх). Йога головна ідея – це космічна еволюція людства й формування енергетичного світобачення. Людина як усесвітня сутність володіє невичерпними запасами космічної енергії й несе відповідальність за використання цього дару. Нейтральна енергія, проходячи через свідомість людей, які володіють здатністю розрізняти добро і зло, набуває нової якості – морально-етичної. Людина є частиною космічної енергії, вищого розуму. Егоїстичні, низькі думки створюють негативне психоенергетичне поле, а високодуховні, альтруїстичні думки та прагнення продукують життєтворчу енергетику.

Духовне самовдосконалення починається з покращення якості мислення (очищення почуттів і думок від негативних психічних виявів). Роздратування, смуток, хаотичність думок, різні пристрасті (заздрощі, злість, ненависть) вичерпують енергетичний потенціал людини й віддаляють свідомість від космічних сил та енергії. Саме тому метою Агні-йоги є сприяння досягнення людиною повної рівноваги духовних і фізичних сил.

На відміну від релігійних, світські погляди на духовність розглядаються як панівні в сучасному суспільстві уявлення людей про це явище. Варто зазначити, що вони (уявлення) досить різні.

Нами проведено пілотне дослідження, спрямоване на з'ясування цих уявлень, до якого були залучені студенти та викладачі Глухівського НПУ ім. О. Довженка, вчителі загальноосвітніх шкіл Сумської та Чернігівської областей. Усього – 200 осіб. Їм надавалися контрольні списки з 143 прикметників, які так чи інакше могли бути синонімічними поняттю «духовність».

Результати кластерного аналізу показали, що на першому рівні схожості знаходяться ті якості, які відображають найголовніші уявлення людей про загальнолюдські цінності: «добро», «щирість», «любов» і «вихованість». На другому рівні до них додаються «совість», «відповідальність», «милосердя», «моральність», «чесність». І вже на третьому – «вдумливість», «гуманність» і «толерантність». У цьому можна побачити певну закономірність: провідну позицію зайняли якості, які відповідають **почуттям і переживанням**. І лише поступово вони переходять

до **поведінкової** сфери особистості, а згодом відзначатимуть її **вчинки**. До того ж усі вони мають яскраве ціннісно-сміслову забарвлення [3].

Окремо хочемо зауважити на тому, що до основних якостей, які характеризують «духовність», не увійшло «віросповідання», що швидше за все вказує на світський статус цього явища в суспільстві або на відсутність прямої залежності між віруваннями (як належністю до певної конфесії) і духовністю в сучасному світі.

Подальше вивчення цього питання показало, що різноплановість поняття «духовність» зумовлює широкий спектр дослідницьких (наукових) підходів до його вивчення, а саме:

1. *Потребо-інформаційний* (П.М. Єршов, А.В. Петровський, П.В. Симонов, Г.М. Ярошевський) – оскільки першопричиною й рушійними силами людської поведінки є потреби, то духовність і душевність пов'язані індивідуальною вираженістю в структурі особистості двох фундаментальних основ – ідеальної потреби пізнання та соціальної потреби жити для інших. Духовність ґрунтується на широті поглядів, ерудиції, культурі, загальному розвитку особистості.

2. *Аксіологічний* – духовність як «ціннісний зміст свідомості» (М.Й. Боришевський, В.Д. Діденко, М.С. Каган, Е.О. Помиткін, В.Г. Федотова, Т.В. Холостова, Ж.М. Юзвак та ін.).

З позиції ціннісного виміру духовність трактується як звернення людини до вищих духовних цінностей, а образ її буття визначається сукупністю конкретних норм і цінностей, які становлять смисл життя, як окремої людини, так і людства загалом, пов'язуючи покоління в культурному та історичному просторі (В.П. Зінченко). Саме ціннісний складник духовності є системоутворчим елементом, через який цей феномен властивий лише людській свідомості. Отже, цінність є однією з базових основ для виявлення сутнісно-змістового визначення духовності. Саме із цієї причини духовність є ознакою того, що в людини існує ієрархія цінностей, цілей і смислів, виражений вищий рівень освоєння світу.

На думку Л.С. Буюєвої, «духовність є інтегральною якістю, що належить до сфери смисложиттєвих цінностей, які визначають зміст, якість і спрямованість людського буття й образ людський у кожному індивіді» [2, с. 5].

3. *Діяльнісний* – духовність як специфічний вид діяльності (І.А. Гайдученко, Л.І. Казакова, О.І. Мартинова, А. Маслоу, К. Роджерс, В.І. Толстих та ін.). Її сформованість виражається у двох аспектах особистісної

самореалізації: в самоактуалізації (прагненні виявити і проявити свої ціннісні прагнення, здібності, домагання) й самоствердженні.

Згідно з позицією С.Б. Кримського, духовність – це здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній світ особистості на етичній основі, створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізуються тотожність людини собі, її свободи від жорсткої залежності перед мінливими ситуаціями. Вона (духовність) сприяє своєрідній смисловій космогонії, поєднанню образу світу з моральними законами особистості. Це діяльність, яка мотивується потребами, а не цінностями: потреби складаються на основі відносин зі світом «один на один», цінності, навпаки, завоюються через взаємодію з різними соціальними групами та спільнотами, від сім'ї до людства загалом. Потреби є внутрішнім спонуканням до дії, а цінності – зовнішнім [4, с. 17]. Тоді психологічна сутність духовності може бути показана через основну формулу розвитку особистості: спочатку людина діє, щоб підтримати своє існування, а потім підтримує своє існування, щоб діяти, робити справу свого життя.

На думку Д.О. Леонтьєва, важливо не ототожнювати духовність ні з безкорисністю, ні з релігійністю. Ключовим поняттям у його розумінні є «саморегуляція» як система механізмів управління людиною своєю поведінкою. Духовність є вищим рівнем саморегуляції, який притаманний лише зрілій особистості. Невипадково поняття духовності співвідноситься з поведінкою, що спонукається не потребами, а вищими цінностями, які становлять свободу вибору. Це здатність орієнтуватися на цінності й визначатися відносно них [4, с. 18].

У цьому розрізі аналізу питання Ю.В. Щербатих доходять висновку, що будь-яка усвідомлена і творча діяльність, яка здійснюється з метою пізнання нового або в інтересах інших людей, може вважатися духовною практикою. Тоді духовне життя – це діяльність, пов'язана з вищими потребами, потребою самоактуалізації, свободи, пізнання, любові тощо;

4. *Смислбуттєвий* – духовність як орієнтованість на вирішення смисложиттєвих проблем (Б.С. Братусь, В.І. Слободчиков та ін.). Особистісний смисл, як і особистісні цінності, зароджується в просторі смислів суспільства, в якому знаходиться суб'єкт. І смисл, і культура значною мірою визначають формування смислової сфери індивіда.

К. Обуховський уважає, що в критичних ситуаціях вікового розвитку сприятливий перехід до нової фази залежить від смислу життя.

Тому пізнання смислу, свого призначення, цінності предметів і явищ світу та себе в ньому є важливою частиною духовного становлення. Цей процес пізнання нескінченний: смисл предметів може змінюватися, переосмислюватися, розкриватися через нові відносини. Отже, духовне становлення відбувається завдяки постійному переосмисленню себе, своєї поведінки, якостей, дій, вчинків і ставлень.

5. *Кризовий* – аналізується через поняття «духовної кризи» (Р. Ассаджіолі, К. Гроф, С. Гроф, В.Е. Касимова, В.В. Козлов, А. Маслоу, К. Юнг та ін.) і її розуміння як органічної частини процесу розвитку особистості, її духовного зростання.

На думку С. Грофа, стан кризи може бути складним і тривожним, але має значний еволюційний потенціал, відкриває шляхи до більш повного життя. Правильне розуміння духовної кризи як складної стадії природного розвитку може призвести до спонтанного зцілення різних емоційних і психосоматичних розладів, сприятливих змін особистості, вирішення нею життєвих проблем.

6. *Енергоінформаційний* (М.С. Гончаренко та ін.). Гармонійний розвиток духовності відбувається поетапно й за умови поєднання інформації, речовини, енергії, генотипу та психотипу. Так, на першому етапі в людини формується емоційність як реакція на навколишнє середовище. Емоційність через цілі та цінності формує моральність, яка в поєднанні з розумовою діяльністю створює власну інтелектуальність. Через взаємодію моральності, інтелектуальності із совістю та знаннями формується духовність особистості. Свідомість (як критерій розвитку духовності) разом із розумінням через духовну діяльність приводять людину до мудрості. А останнім етапом становлення духовності є святість, яка досягається шляхом служіння і творчості.

7. *Інтегративний (синергетичний)* (М.Й. Боришевський, В.В. Козлов, М.В. Савчин, С.О. Ставицька, В. Франкл та ін.).

Тут цікавим є інтегративно-психологічний підхід В.В. Козлова до розуміння сутності особистості. Він виокремлює три глобальні її підструктури: 1) «Я-матеріальне» (центром є образ власної тілесності, тілесність як така в ставленні до свого тіла; другорядними характеристиками є стать, вік, якості, які відображають ставлення до свого тіла); 2) «Я-соціальне» (ядром є інтегративний статус – соціальна структура, з позиції якої особистість оцінює й будує свої соціальні стосунки. Він має регулятивну функцію: визначає спосіб життя, світогляд, ціннісні орієнтації, мотивацію тощо); 3) «Я-духовне» (ядро – ба-

зові екзистенційні, інтимні, сакральні смисли, які стосуються основоположних проблем буття. Інтегративним центром «Я-духовного» є смисл життя).

Залежно від переважаючої підструктури особистості людей умовно ділять на: 1) «матеріалістів» (акцент на захоплення власним тілом, речами, грошима, матеріальними благами тощо); 2) «соціалістів» (орієнтація на кар'єру і статусну значимість тощо); 3) «духовників» (переважають цінності особистісного зростання, знань, ментальності, екзистенційні цінності буття).

Оптимальним вважається гармонійне поєднання й однакова міра наявності кожної підструктури.

В. Франкл, розглядаючи поняття «духовність» як один із базових «екзистенціалів» людського буття, вказує на наявність трьох еволюційних вимірів дійсності: 1) біологічний, тілесний (ним обмежується існування рослинного світу); 2) психологічний, душевний (функціонує у тваринному світі); 3) духовний або ноетичний (характерний лише для людей, виявляється в орієнтації на смисли). Людина інтегрує всі рівні функціонування.

На думку М.В. Савчина, є необхідність переходу до духовної парадигми у вивченні особистості, яка ґрунтується на ідеях синергетизму, тобто розгляд духовного має відбуватися в цілісній природі людини, у його взаємодії з душею й тілом. Природу духовності пояснює так: 1) духовне не зводиться й не ототожнюється з психічним; 2) «духовне є трансцендентним за походженням та іманентним за існуванням» [5, с. 97]; 3) духовне виявляється через сумління, духовну рефлексію, трансцендентну любов, свободу й відповідальність, ясну свідомість; 4) будучи основною причиною, духовність відкриває причинний ряд, який зумовлює в душі головні переживання, думки та поведінку, а отже, надає найвищого сенсу життєдіяльності; 5) духовне має фундаментальний вплив на психосоматичну сферу людини.

Схожу точку зору висловлює М.Й. Боришевський. Згідно з його поглядами, духовність багатовимірна. Це «утворення у свідомості людини, у яких віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності й до себе як соціального індивіда. Специфічною ознакою цих утворень, що постають у формі ціннісних орієнтацій, певних особистісних характеристик, є їх поєднання з головними життєвими цілями, прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю» [1, с. 144].

Варто звернути увагу на те, що більшість учених вважає, що духовність є процесом і результатом розвитку людини до рівня усвідомлення нею своєї буттєвої сутності і

трансцендентування за межі власного життя, звернення до досвіду людства та вищих загальнолюдських цінностей [6, с. 27].

Отже, люди мають різну модальність і спрямованість власної духовності, рівні її існування, що залежить від розвитку їхньої самосвідомості й виражає суб'єктивно-неповторну індивідуальність кожного [6, с. 37].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, розуміння духовності пройшло тернистий шлях трансформації через релігійні, філософські, власне наукові підходи. Тому закономірно, що не існує єдиного пояснення цього явища, воно складне й багатогранне. Але більшість дослідників сходяться на тому, що це внутрішнє складне системне утворення, яке визначає поведінку та вчинки особистості стосовно навколишнього природного й соціального середовища. Духовність властива лише людині, вона формується і трансформується впродовж життя. Цей складний процес залежить від внутрішніх мотивів, переконань, установок, цінностей, потреби в саморозвитку й самовдосконаленні кожного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / М.Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
2. Буева Л. Духовность и проблемы нравственной культуры / Л. Буева // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 5–7.
3. Донець С.І. Теоретико-емпіричний аналіз поняття «духовність» у психології / С.І. Донець // Український психолого-педагогічний науковий збірник: Науковий журнал. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. – № 7. – С. 47–52.
4. Леонтьев Д.А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д.А. Леонтьев // Известия Южного федерального университета. Серия «Технические науки». – 2005. – Т. 51. – № 7. – С. 16–21.
5. Савчин М.В. Фундаментальні духовні здатності особистості / М.В. Савчин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2014. – Випуск 1. – Том 1. – С. 92–98.
6. Ставицька С.О. Генеза духовної самосвідомості юнацтва : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 / С.О. Ставицька ; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2012. – 251 с.
7. Geigle D. Spirituality and Religion in the Workplace: History, Theory, and Research Margaret Benefiel Andover Newton Theological School / D. Geigle, L. W. Fry // Psychology of Religion and Spirituality. – 2014. – С. 175–187.
8. Personality, religious and spiritual struggles, and well-being / Wilt, Joshua A, Grubbs, Joshua B., Exline, Julie J., Pargament, Kenneth I. // Psychology of Religion and Spirituality. – (Nov) 2016. – С. 341–351.
9. Spiritual and Religious Competencies for Psychologists Cassandra Vieten Institute of Noetic Sciences and California Pacific Medical Center Research Institute Shelley Scammell Institute for Spirituality and Psychology / [R. Pilato, I. Ammondson, K. Pargament, D. Lukoff] // Psychology of Religion and Spirituality © 2013 American Psychological Association. – 2013. – С. 129–144.